

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱՋԱԶՆՈՒՆՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌԻԹԻՒՆԸ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ

ՀԱՅ ԿՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ
hmartirosian76@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Հայաստանի Ա. Հանրապետության առաջին շրջանի պատմությունը, իր դժուարին, բարդ ու հակասական իրադարձություններով հանդերձ, անխզելիորեն կապուած է Յովհաննէս Քաջազնունու անուան հետ: Նա բարձր պետական մտածելակերպի տէր անձնատրութիւն էր եւ իր վարած խոհեմ, չափատրական եւ իրատեսական քաղաքականութեամբ կարողացաւ զերծ պահել Հայաստանի մանուկ հանրապետութիւնը թուրքերի, վրացիների եւ ադրբեջանցիների քաղաքական թակարդներից, եւ այդ իսկ պատճառով անուրանալի են նրա ծառայութիւնները ՀՀ կերտման գործում: 1918 Յունիս-1919 Մայիս ժամանակահատուածում հենց Քաջազնունուն էր վիճակուած մասնակցել ՀՀ անդրանիկ կառավարութեան ձեւաւորման աշխատանքներին: Եւ պատահական չէր, որ Քաջազնունու կառավարութիւնն էր, որ դրեց պետութեան հիմքերը, ստեղծեց պետական մեքենայ, բանակ, դատարան, խորհրդարան եւ դուրս բերեց երկիրը քաղաքական ճգնաժամից եւ հայ քաղաքական իրականութեան մէջ առաջինը ստեղծեց Հայ ժողովրդական Կուսակցութեան (ՀԺԿ) հետ համաձայնական կառավարութիւն: Նրա կառավարութեանն էր վիճակուած պատերազմ մղել վրացիների դէմ եւ թոյլ չտալ երկիրը բզկտել թշնամաբար տրամադրուած յարձակողապաշտ հարեաններից: Եւ վերջապէս, նրա կառավարութեանն էր վիճակուած երկրում մոլեգնող սովի եւ տիֆի դէմ պայքարել եւ դիմակայել, երբ օրական հազարատր հայ գաղթականներ էին մահանում սովից, ցրտից եւ համաճարակներից: Այնուամենայնիւ, Քաջազնունուն վիճակուած չէր երկար մնալ վարչապետի պաշտօնում: Երկրի ընկերատնտեսական ծանրագոյն վիճակը, 1918-19ի սոսկալի ծմեռը, վրաց-հայկական պատերազմը եւ դրա հետեւանքով առաջացած շրջափակումը բացասաբար անդրադարձան Քաջազնունու դիրքի եւ հեղինակութեան վրայ: Նրա վարած մեղմ եւ չափատրական արտաքին ու ներքին քաղաքականութիւնից գլխատր դժգոհութիւնը արտայայտում էր ՀՅԴ արմատական թերը՝ յանձինս Ռուբէն Տէր Մինասեանի, Արշակ Զամալեանի եւ Արտաշէս Բաբայեանի: Դժգոհ էին նաեւ «ձախ» խմբակցութիւնները: Խորհրդի Յունուարի 25ի նիստում «ձախերը» բանաձեւ ներկայացրին Քաջազնունու խառը դաւիլիճին անվատաւորութիւն յայտնելու մասին: Նրանք պահանջում էին փոխել կառավարութեան կոշտ քաղաքականութիւնը հարեանների եւ ներքին թուրքերի նկատմամբ, վարել անելի մեղմ ու զիջող քաղաքականութիւն: Սակայն բանաձեւը մերժուեց ՀՅԴ եւ ՀԺԿ գերակշիռ ձայներով: Հաշուի առնելով այս իրավիճակը, ինչպէս նաեւ երկրի ընկերատնտեսական ծանր դրութիւնը,

հայ-վրացական պատերազմի հետեանքով առաջացած շրջափակումը՝ 1919 Յունուարի 27ին Հայաստանի կառավարութիւնը, քննարկելով «մի-նիստր-նախագահի զեկուցում-օրինագիծը՝ Երոպա եւ Ամերիկա մինիս-տրը-նախագահի գլխատրութեամբ պատուիրակութիւն ուղարկելու մա-սին», որոշեց «օրինագծին հաւանութիւն տալ եւ ներկայացնել Հայաստանի խորհրդին՝ ի հաստատութիւն, յայտնելով շտապողականութիւն»²: Հայաս-տանի խորհուրդը 1919 Փետրուարի 4ի նիստում որոշեց վարչապետ Քա-ջազնունուն գործուղել Երոպա եւ ԱՄՆ՝ Համաձայնական պետութիւննե-րից եւ ԱՄՆից խնդրելու օգնութիւն՝ պարէն եւ առաջին անհրաժեշտութեան ապրանքներ: Գործուղման ծախսերի համար յատկացուեց 550,000 ռուբլի³:

Այս ուսումնասիրութեան նպատակն է հանգամանօրէն ներկայացնել, հայ պատմագրութեան մէջ մինչ այսօր թերի ուսումնասիրուած Քաջազ-նունու գլխատրած տնտեսական պատուիրակութեան գործունէութիւնը ար-տասահմանում, մասնատրապէս՝ Երոպայում եւ ԱՄՆում: Պատուիրակու-թեան նպատակն էր Երոպայի երկրներից եւ ԱՄՆից խնդրել տնտեսական օգնութիւն, Ա. Համաշխարհային Պատերազմից տուժած սովամահ հայ ժողովրդի փրկութեան համար:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ԾԳՆԱԺԱՄԸ ԵՒ ՔԱՋԱԶՆՈՒՆՈՒ ՀԵՌԱՅՈՒՄԸ

Փետրուարի 13ի լրացուցիչ օրէնքով Քաջազնունուն իրատւնք տրուեց ՀՀ կառավարութեան անունից ստորագրել *«ամէն տեսակ պայմաններ, պայմանագրեր, պարտաւորութիւններ, վարկային գործողութիւններ ու գործարքներ եւ այլ ակտեր, որոնք առնչուում են Փետրուարի 4ի օրէնքով նրա վրայ դրուած առաքելութեան կապարման հետ, այլ անձանց վերավս-տահելու իրատւնքով»*⁴: Վերը նշեցինք, որ Քաջազնունուն արտասահման գործուղելու գործում կային քաղաքական մոտիւներ. ՀՅԴ արմատական թեփն այնքան էլ դուր չէր գալիս վարչապետի վարած չափատրական ներ-քին եւ արտաքին քաղաքականութիւնը: Քաջազնունին աշխատում էր կու-սակցութեանը հեռու պահել պետական կառավարման գործերին խառնուե-լուց: Այդ իսկ պատճառով էլ արտասահման գործուղելը դարձաւ պատր-ուակ նրան հեռացնելու կառավարութեան գործնական ղեկավարի պաշտօ-նից: Այդ մասին իր յուշերում Տէր Մինասեանը անթաքոյց գրում է. «1919-ից, Հայաստանի փաստական վարչապետը պիտի համարել խափսեա-նին, որ փոխարինեց Քաջազնունուն, նախ լինելով նրա տեղապահը նրա բացակայութեան ժամանակ: Քաջազնունու այս բացակայութիւնը - ըստ է-րութեան հեռացումը - կը նշանակէր Դաշնակցութեան ազդեցութեան ուժե-ղացումը»⁵: Փաստացի ՀՅԴի մէջ տեղի էր ունենում երկու թեւերի պայքար: Այդ մասին Ռուբէնը իր յուշերում գրում է. «Գերազանցօրէն յեղափոխական այդ վայրկեաններում, մեր կուսակցութեան ծոցում իսկ սկսուած էին «պե-տական հասկացողութեան» մարմանները: Այս հոսանքին զուխը կանգնած

Քաջազնունին, որի ուժը եւ կարողութիւնը անելի իր սպիտակ մորուքի եւ մազերի մէջն էր քան ուղեղի եւ սրտի, ծգգրում ունէր կղզիացնել Դաշնակցութիւնը, պետական ուժի վրայ միայն յենուիլ ու նրանից միայն մտատուր եւ բարոյական սնունդ ստանալ - մի ուժ, որը գոյութիւն չունէր եւ դեռ երկար ժամանակ էր հարկատու որ ստեղծուէր»⁶: «Միս հոսանքը դա ՀՅԴ Բիւրոն էր,- գրում է պատմաբան Ռիչըրդ Յովհաննիսեանը,- նրանք շեշտը դնում էին «յեղափոխական» գործունէութեան եւ կարգուկանոնի վրայ եւ պնդում էին, որ կառավարութեան մէջ ծառայող բոլոր անդամները ենթարկուեն Բիւրոյի թելադրանքին: Ջղագրգիռ արտայայտուելով պետական պաշտօններ գրատող որոշ դաշնակցականների պահպանողականութեան դէմ, նրանք դժգոհում էին, որ դահլիճի ղեկավարները, մասնատրապէս վարչապետ Քաջազնունին, լքել են իրենց յեղափոխական ժառանգութիւնը, վարկաբեկել են իրենց, են իրենց կուսակցութիւնը՝ չափից դուրս սիրախաղ անելով հայ բուրժուազիայի հետ»⁷:

Իհարկէ, ՀՅԴի մէջ ծագող ճգնաժամը հագուադէպ էր բացայայտ պողպակում, այն յաճախ հանդարտեցում էր ներկուսակցական շրջանակներում կամ օրէնսդիր մարմնի դաշնակցական խմբակցութեան փակ դռների ետեւում՝ գաղտնի խորհրդակցութիւնների ժամանակ: Այս պարագայում Քաջազնունու գլխատրած չափատուր պահպանողական թելը, որը կողմնակից էր երկուսը կառավարել օրէնքներով, իրաւական կանոններով, պարտուեց:

1919 Փետրուարի 15ին Քաջազնունին մեկնեց Թիֆլիս՝ այնտեղից արտասահման ուղեւորուելու համար⁸: Վրաստանում բրիտանական ներկայացուցչութեան միջոցով համապատասխան դիմում յղուեց Մեծն Բրիտանիայի կառավարութեանը ճանապարհորդութեան համար պահանջուող փաստաթղթեր ստանալու համար, սակայն պատասխանը ձգձգուեց: Ինչպէս յետոյ պարզուեց, բարդութիւնների առաջացման պատճառը Վրացեանի հանդէպ եղած կասկածներն էին: Լինելով Քաջազնունու գլխատրած պատուիրակութեան անդամ, ինչպէս նաեւ ՀՅԴ Բիւրոյի անդամ եւ իբրեւ ծախ համոզումքների տէր դաշնակցական՝ նա համարուեց անցանկալի անձ բրիտանացիների համար: Քաջազնունին, խիստ վրդովուած անգլիացիների նման պահուածքից եւ չուզենալով ուղեւորուել առանց Վրացեանի, վերադառնում է Երեւան:

Ընդհանրապէս Քաջազնունու պատուիրակութեան ուղեւորութեան ամսաթուի վերաբերեալ պատմագրութեան մէջ կան որոշակի անճշտութիւններ: Վրացեանը յիշատակում է, որ Քաջազնունին Թիֆլիսից Երեւան վերադարձաւ Ապրիլի 2ին, ստանձնեց վարչապետի պաշտօնը եւ Ապրիլի 16ին մեկնեց արտասահման⁹: Նոյնը կրկնում է նաեւ պատմաբան Յովհաննիսեանը¹⁰: Իսկ ակադեմիկոս Հրաչիկ Սիմոնեանը այս առթիւ գրում է. «Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը Յովհ. Քաջազնունուն ուղարկում է Միացեալ Նահանգներ՝ ռազմական պիտոյքների գնումներ կատարելու համար: Սա նրա երկրորդ ուղեւորութիւնն էր 1919 թուա-

կանի ընթացքում: Հայաստանում ծայր առած սովի առաջն առնելու համար դեռ փորձեր կարգին ՀՀ կառավարությանը որոշել էր վարչապետ Յուլիա Քաջազնունու գլխատրույթեամբ մի պարտիոնականություն ուղարկել Եվրոպա եւ Ամերիկա՝ օգնության կարգով հացահատիկ բերելու համար: Ապրիլի կեսերին Յուլիա Քաջազնունու պարտիոնականությանը, որի մեջ էին մտնում ելեմարական նախարար Ա. Էնֆիացեանը, գիտալուստե Հ. Փիրալեանը եւ սպայ Ա. Մելիքիսեանը (պէտք է լինի սպայ Սուրէն Մելիքեան - Հ.Մ.), մեկնեց արտասահման»¹¹: Մէկ այլ պատմաբան՝ Գեղամ Պետրոսեանը, Քաջազնունու պատմականության մեկնումը թուագրում է 1919 Մայիսի 29ին¹²:

Իրականության այն էր, որ Քաջազնունին չէր կարող մինչեւ Ապրիլի 2ը մնալ Թիֆլիսում, քանի որ նա Երեւանում Մարտի 28ին հանդիպում է բրիտանական զօրավար Թոմսոնի հետ, իսկ Ապրիլի 1ին մասնակցում է միւնիստրների խորհրդի նիստին, որտեղ հանդէս է գալիս զեկոյցով¹³: Քաջազնունին Երեւան է վերադարձել անելի վաղ, նա շատ վրդովուած էր, որ Թիֆլիսի Մեծն Բրիտանիայի դիւանագիտական ներկայացուցիչն է որոշում ինքնիշխան երկրի վարչապետի՝ մէկ այլ երկիր մեկնելու կամ չմեկնելու հարցերը: 1919 Ապրիլի 2ին Կ.Պոլսի բրիտանական գլխատր շտաբ-բնակարանից հեռագրում են, որ Քաջազնունու եւ նրա առաքելութեան ուղեւորութեան թոյլտուութեան հարցը յանձնուած է Լոնտոն՝ արտաքին գործերի նախարարութեանը: Միաժամանակ թոյլտուութիւն է տրուում Քաջազնունուն եւ նրան ուղեկցող անձանց անցնել Կ.Պոլիս այն պայմանով, որ պաշտօնական թոյլտուութիւն չստանալու դէպքում նրանք պէտք է վերադառնան Կովկաս: Քաջազնունին նպատակայարմար չհամարելով գնալ Կ.Պոլիս՝ վերադառնում է Երեւան¹⁴: 1919 Փետրուարի 28ին խորհրդարանում տեղի ունեցաւ մի միջադէպ, որը երկրում անելի խորացրեց քաղաքական ճգնաժամը: Այս մասին պատմաբան Արարատ Յակոբեանը գրում է. «Այդ օրը քվորում չլինելու պարագայով խորհրդարանի հերթական նիստը չկայացաւ: Սակայն Էսէռների (սոցիալիստ-յեղափոխականներ - Հ.Մ.) առաջարկով ընդդիմութիւնը որոշեց հրափրել մասնատր խորհրդակցութիւն: Տեղեկանալով այդ մասին խորհրդարանի դահլիճում գտնուող հասարակայնութեան ներկայացուցիչները սպառնալիքների եւ ուժի գործադրման միջոցով ձախողում են խորհրդակցութեան կայացումը»¹⁵: Եւ նկատի ունենալով այն, որ երկրում չեն վարչապետ Քաջազնունին եւ խորհրդարանի նախագահ Աւետիք Սահակեանը, բժշ. Արտաշէս Բաբալեանի գլխատրած ամբոխը՝ «Չենք ուզում այսպիսի խորհրդարան», «Մենք պահանջում ենք ընտրովի խորհրդարան», «Դու՛րս ինքնակոչ պատգամատրներ» բացականչութիւններով մղտնում են խորհրդարան եւ ձախողում խորհրդարանի աշխատանքը՝ փաստացի ցրելով այն: Ընդդիմադիր մամուլը յայտնում է, որ խորհրդարանի փոխնախագահ, Էսէռ Դ. Չուբեանը ուժով հեռացում է ամբոնից եւ երկու կողմնակի անձնատրութիւններ, նոյնիսկ, մաուզէր են հանել, լիցքատրել ու պահել նրա վրայ: Միքանի պատգամատրների միջամտութիւնից յետոյ

կրքերը հանդարտում են եւ գրգռած հասարակութիւնը ցրում է: Սրանով էլ աւարտում է խորհրդարանի փետրուարեան միջադէպը¹⁶: Այս միջադէպից յետոյ խորհրդարանը կանոնաւոր աշխատանք չունեցաւ եւ այդ իսկ պատճառով 1919 Ապրիլի 27ին խորհուրդն օրէնք ընդունեց՝ իր աշխատանքները մէկ ամսով դադարեցնելու եւ այդ ընթացքում խորհրդարանի իրատունքները կառավարութեանը յանձնելու մասին: Ինչպէս ճիշտ նկատել է Յովհաննիսեանը, այս քայլը, անկասկած, գոհացրեց նրանց, ովքեր երազում էին ՀՀն տեսնել որպէս կենտրոնացուած ուժեղ իշխանութիւն:

Փաստօրէն, այն վերջ դրեց խորհրդի գործունէութեանը¹⁷: Իսկ անելի ճիշտ, ՀՅԴի ներսում վերջնական յաղթանակեց «լեղափոխական» թելը: Այս միջադէպից յետոյ Քաջազունին, որն արդէն Թիֆլիսից վերադառնալուց յետոյ նորից ստանձնել էր վարչապետի պաշտօնը, ՀՀ խորհրդի Ապրիլի 11ի նիստում ներկայացնում է իր հրաժարականը, սակայն 27 դէմ, 8 կողմ քուէարկութեամբ մերժում է նրա հրաժարականի դիմումը եւ որոշում է նրան տալ արձակուրդ հանգստանալու համար երկարատեւ ժամանակով¹⁸: Միքեանի օր անց դահլիճի Ապրիլի 13ի նիստում Քաջազունին զեկուցում է, որ մտադիր է արձակուրդ վերցնել 2 ամսով, իսկ իբրեւ տեղակալ առաջարկել ՀՀ խորհրդին նշանակել Խատիսեանին: Խորհուրդը Քաջազունու առաջարկը ընդունում է ի գիտութիւն¹⁹:

ՀՀ կառավարութիւնը Քաջազունու պատուիրակութեան ուղեւորութեան խնդրին նորից անդրադարձաւ 1919 Մայիսին: Մայիսի 7ին քննարկուեցին Փարիզում գործող Հայաստանի պետական պատուիրակութեան ղեկավար Աւետիս Ահարոնեանից ստացուած Ապրիլի 22ի եւ 27ի հեռագրերը (որոնք վերաբերում էին Քաջազունու մեկնելու թոյլտուութիւն ստանալուն)²⁰ եւ կայացրեց որոշում. անհրաժեշտ համարել մինիստր-նախագահ Քաջազունու ուղեւորումը համաձայնական պետութիւնների երկրներ՝ վերապահելով նրան իր հետ երկու քարտուղար վերցնելու իրատունք²¹: Քաջազունուն յանձնարարուեց առաջիկայ նիստին ներկայացնել ուղեւորութեան ծախսերի նախահաշիւը եւ հաստիքները, իսկ նախարարներին՝ կազմել ՀՀ համար անհրաժեշտ պարենամթերքների ցուցակը՝ Փարիզ ուղարկելու համար: Մայիսի 9ին, կառավարութիւնը, արձակուրդում գտնուող խորհրդի փոխարէն, օրէնք ընդունեց Երոպա եւ Ամերիկա մեկնելու համար Քաջազունու առաքելութեանը 300,000 ֆրանկ տրամադրելու մասին²²: Քաջազունին, իր հետ վերցնելով ֆինանսների նախարար Արտաշէս Էնֆիաջեանին, տնտեսութեան եւ վիճակագրութեան մասնագէտ Արտեմ (Յարութիւն) Փիրալեանին եւ երիտասարդ սպայ Սուրէն Մելիքեանին, Մայիսի 18ին՝ վաղ առաւօտեան, Երեւանից ուղեւորուեց Թիֆլիս²³: Մեր ձեռքի տակ է գտնուում Քաջազունու զխատրած պատուիրակութեան նիւթական հաշուետուութիւնը, որտեղ Քաջազունին ամենայն մանրամասնութեամբ պահել է իր ուղեւորութեան ժամանակագրութիւնը եւ կատարած ծախսերը:

Սա հիմք է տալիս յստակ՝ ըստ օրերի եւ ամիսների, պատկերացում կազմել Քաջազնունու՝ արտասահմանեան գործունէութեան մասին:

Մայիսի 20ին Քաջազնունու գլխատրած պատուիրակութիւնը հասնում է Թիֆլիս, որտեղ նրանք մնում են 9 օր: Թիֆլիսում 9 օր մնալու պատճառն այն էր, որ Փարիզից «Անատոլ» նաւը, ՀՀի համար 100,000 ֆրանկ արժողութեամբ ալիքով բեռնաւորուած, հասել էր Բաթում: Դա արտասահմանից ստացուած առաջին օգնութիւնն էր, եւ Քաջազնունին զբաղուեց, որպէսզի Հայաստանի համար այդքան սպասուած ալիքը ապահով հասցուի Երեւան: Նախ՝ նա հանդիպումներ ունեցաւ Վրաստանի կառավարութեան անդամների հետ, իսկ արտաքին գործերի նախարար Գեգեչկորին խոստացաւ տրամադրել բոլոր միջոցները, որպէսզի հնարաւորինս շուտ ալիքը Բաթումից տեղափոխուի Երեւան²⁴: Միաժամանակ Թիֆլիսում մնալու պատճառն այն էր, որ իր պատուիրակութեան համար կառավարութեան յատկացուած գումարները բռնեցրով էին, եւ նա խնդիր ունէր բռնեցրել Թիֆլիսում փոխել ֆրանկի²⁵: Քաջազնունուն մեծ դժուարութեամբ յաջողում է հաւաքել նախատեսուած 300,000 ֆրանկի փոխարէն հազիւ 230-240,000 ֆրանկ: Իր առաքելութեան համար նախատեսուած այս գումարների մի մասով նա Փարիզում փակում է Ահարոնեանի պատուիրակութեան կատարած ծախսերը: Քաջազնունին գրում է. «Միակ յոյս էնֆիաճեանն է, որ խոսրացաւ Փարիզում մի քանի հազար ֆունտ սորելիք փոխարինաբար տալ մեզ (Ահարոնեանին եւ ինձ) պայմանով, որ մեր կառավարութիւնը կը վերադարձնէ իրեն նոյնպէս սորելիքով (եւ ոչ բռնով)»²⁶: Պատուիրակութիւնը Մայիսի 29ին դուրս է գալիս Թիֆլիսից, Մայիսի 30ին հասնում Բաթում, որտեղից Յունիսի 5ին հասնում է Կ.Պոլիս: 2 օր մնալով այնտեղ՝ Յունիսի 7ին դուրս է գալիս Կ.Պոլսից, ապա Յունիսի 14ին հասնում Մարսէլ, որտեղից եւ Յունիսի 16ին առաւօտեան ժամանում Փարիզ²⁷:

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԲՆՈՅԹԻ ԲԱՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆԵՐ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ԱՌԱՆՁԻՆ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

Ա. Համաշխարհային Պատերազմի ասարտից յետոյ յաղթանակած Համաձայնական մեծ տէրութիւնները պատերազմի արդիւնքները ամփոփելու համար 1919ին Փարիզում հրափոքեցին խաղաղութեան վեհաժողով: Վեհաժողովին, որպէս համաձայնական փոքր դաշնակից, հրափորում էր նաեւ ՀՀն: ՀՀ պատուիրակութիւնը, որը գլխատրում էր Ահարոնեանը, հայ-վրացական պատերազմի պատճառով ուշացումով, Յունտարի 4ից յետոյ հասաւ Փարիզ եւ մասնակցեց վեհաժողովի աշխատանքներին: Փարիզում էր գտնուում նաեւ Ազգային Պատուիրակութիւնը Պօղոս Նուպարի գլխատրութեամբ: Յայտնի է, որ հենց սկզբից Ազգային Պատուիրակութեան եւ ՀՀ պատուիրակութեան միջեւ մի շարք հարցերի շուրջ ձեւաւորուել էին լարուած փոխյարաբերութիւններ՝ չնայած երկուստեք ջանքեր էին գործադրում խաղաղութեան վեհաժողովին հանդէս գալ միասնական ճակատով եւ կա-

տարել միմեանց նկատմամբ հնարատրինս փոխզիջումներ: Երկու պատուիրակությունների միջև հիմնական տարակարծությունը կապուած էր Կիլիկիայի տարածքի հետ:

« Կառավարութեան հրահանգով նախատեսուած « տարածքային պահանջների մէջ ներառուած չէր Կիլիկիան, ինչն էլ առաջացրել էր Պօղոս Նուպարի դժգոհութիւնը: Ահարոնեանը, գնալով զիջումների, շեղուել էր « Կառավարութեան կողմից իրեն տրուած հրահանգից եւ վեհաժողովուած « ներկայացրած յուշագրում, որպէս տարածքային պահանջ, ներառել էր եւ Կիլիկիան իր չորս սանճաքներով: Այնուամենայնիւ, Ահարոնեանի եւ Պօղոս Նուպարի յարաբերութիւնները մնում էին խիստ լարուած: Այդ լարածութիւնը անելի խորացաւ, երբ « Կառավարութիւնը անկախութեան տարեդարձի օրը՝ Մայիսի 28ին, իրեն յայտարարեց միացեալ եւ անկախ Հայաստանի կառավարութիւն: Ահա այսպիսի լարուած մթնոլորտ էր տիրում Փարիզում գործող երկու հայկական պատուիրակութիւնների փոխյարաբերութիւնների մէջ, երբ Յունիսի 16ին Փարիզ հասաւ Քաջազնունու պատուիրակութիւնը: Քաջազնունին արտասահմանում մնաց բաւական երկար՝ չնայած մեկնել էր երկու ամսով: Փարիզում Քաջազնունին անմիջապէս ներգրավուեց « պատուիրակութեան աշխատանքներին: Նա Ահարոնեանի հետ Յուլիսի 10ին հանդիպեց Ռուսաստանի դեսպան Մակլակովի հետ²⁸: Միաժամանակ Քաջազնունին բանակցութիւններ վարեց տարբեր առեւտրական բանկերի ու կազմակերպութիւնների հետ ֆինանսական եւ տընտեսական օգնութիւն ձեռք բերելու համար: Այս բանակցութիւնները կարծես թէ տալիս են իրենց յաջող արդիւնքները: 1919 Յունիսի 29ին Փարիզից իր կնոջն դուրսը նամակում նա յայտնում է. « *Տնտեսական հարցը բարեյաջող կերպով լուծուած է հենց այժմ եւ եթէ: Ըստ երեսոյթին մենք հնարատրութիւն պիտի ունենանք բաւականին խոշոր գումարի (25-30 միլիոն ֆրանկի) ապրանքներ գնել ամերիկացիներից բաւականին մալուսելի գներով, եւ որ մեզ համար անտեսից կարեւորն է՝ ոչ կանխիկ դրամով, այլ մի քանի տարուայ վարկով*²⁹: Օգոստոսի 7ին Քաջազնունին « Կառավարութեան անունից պայմանագիր է ստորագրում Չիկագոյի Միջազգային Միացեալ Ընկերութեան (ՉՄՄԸ) ներկայացուցիչների հետ, որով ընկերութիւնը պարտաւորում էր մինչեւ 50 միլիոն դոլար գումարի ապրանքներ մատակարարել « Կառավարութեանը: « Կառավարութիւնը (յանձին Քաջազնունին) եւ ՉՄՄԸն (յանձինս ներկայացուցիչներ Պ. Ռենարի եւ Պ. Ժիւնկէի, որոնք ունէին հաաստագրեր՝ տրուած վերատեսուչ Պ. Լա-Գոգէից), Փարիզում կնքում են պայմանագիրը, ըստ որի՝ ՉՄՄԸն պարտաւորում է « Կառավարութեանը մատակարարել ապրանքներ մօտ յիսուն միլիոն դոլար արժողութեամբ: Պայմանագրի 2րդ յօդուածում նշուած է, որ « Կառավարութիւնը մատակարարող ապրանքների համար վճարելու է գանձատան բոնետրով: Նկատի առնելով, որ այդ բոնետրը դեռ բաց չեն թողնուած, ՉՄՄԸն ապրանքների մատակարարումը ժամանակատրուապէս կատարելու է մուր-

հակներով: Մինիստրների խորհրդի նախագահը պարտաւորում է հնարա-
 տրինս կարճ ժամանակամիջոցում ՀՀ խորհրդարանին ներկայացնել պե-
 տական *թոներ* բաց թողնելու նախագիծ: Վերոյիշեալ մուրհակները փո-
 խադրուած են լինելու ՀՀ կառավարութեան վրայ եւ ընդունուած մինիստր-
 ների խորհրդի նախագահի ներկայացուցիչներին: Մուրհակները վեց ամ-
 սուայ ընթացքում պիտի վերանորոգուեն երեք անգամ: Նրանք ներկայաց-
 նելու են ապրանքի դրամագլուխը կամ արժէքը՝ պայմանաւորուած գնով, եւ
 երկամեայ օգուտը՝ հաշուած 12 տոկոսով (կամ տարեկան 6 տոկոսով), որը
 մի տարուայ համար կանխավճարուելու է: Այդ մուրհակները ՉՄՄԸն կարող
 է գեղջել: Մուրհակներին փոխարինող *թոները* բաց են թողնուելու սոյն
 պայմանագրի մէջ յիշատակուած պայմաններով: ՀՀ կառավարութիւնը այդ
 50 միլիոն դոլարի դիմաց ՉՄՄԸի տրամադրութեան տակ է դնում համա-
 պատասխան թուով արտաքին փոխառութեան պարտաւորութիւններ,
 բաժնետոմսերորը իսկոյն իրացման են ենթարկուելու ամերիկեան բանկե-
 րում³⁰: Նոյն օրը Քաջազնունին Խատիսեանին ուղարկած նամակով
 տեղեկացնում է. «Պայմանագիրը վերջնական ուժի մէջ մտնելու համար
 պահանջում է, որ այն վերջնական վաւերացնի Նիւ Եորքի գլխաւոր վար-
 չութիւնը, եւ եթէ այդ վաւերացումը կայանայ, ինձ թւում է, որ մեզ համար
 կ'արուի շար խոշոր եւ շար շահաւէտ գործ»³¹: Պայմանագրի կնքումից
 որոշ ժամանակ անց Քաջազնունու՝ Փարիզից ուղղուած Սեպտեմբերի 30ի
 հեռագրում, որը ստացուել է Հոկտեմբերի 3ին, ասում է, թէ ՉՄՄԸն պայ-
 մանագիր է կնքել: 50 միլիոն դոլարի արժողութեամբ ապրանք կարելի է
 յանձնել Բաթումում: Վարկի ժամկէտը 3 տարի է: Նախնական համաձայ-
 նութիւնը մուրհակով եւ ՀՀ *թոնով* է: Պէտք է շտապեցնել մուրհակով եւ
 գանձարանի *թոնով* որոշումը³²: Ինչպէս երեւում է Քաջազնունու ուղարկած
 նամակների եւ հեռագրերի ժամանակագրութիւնից, չափազանց վատ էր
 կապը Փարիզում գտնուող պատուիրակութեան եւ ՀՀ կառավարութեան
 միջեւ: Շատ յաճախ ամիս էր տետում, մինչեւ անհրաժեշտ յանձնարարու-
 թեամբ նամակը տեղ էր հասնում: Քաջազնունու պարագայում եւս շատ ուշ
 են հասնում իր իսկ ուղարկած նամակները, որտեղ նա յորդորում է կա-
 ռավարութիւնից հնարատրինս շուտ լիազօրութիւն՝ մուրհակներ տալու հա-
 մար այն ձեռնարկութիւններին որոնց հետ կնքուած է պայմանագիրը:
 Քաջազնունու կողմից շտապեցնելու պատճառն այն էր, որ կնքուած պայ-
 մանագրում կար կէտ, որտեղ ասում էր, որ սոյն պայմանագրի պայման-
 ները չորս ամսուայ ժամանակամիջոցի համար են՝ պայմանագրի կնքման
 օրից սկսած: Այս ժամանակամիջոցը լրանալուց յետոյ պայմանաւորուող
 կողմերը ապրանքների գնումների առթիւ բանակցութիւնները ընդհատելու
 իրաւունքը իրենց են վերապահում այն դէպքերում, երբ կողմերը սոյն կէ-
 տում մատնանշուած ժամանակամիջոցում համաձայնութեան չեն եկել³³:
 Ստանալով Քաջազնունու հեռագիրը՝ ֆինանսների նախարար Ս. Արա-
 րատեանը դիմում է խորհրդարանի նախագահին 50 միլիոն դոլարի փո-

խառութեան օրինագիծը հնարատրինս շուտ դնել քուէարկութեան³⁴: 1919 Նոյեմբերի 4ին խորհրդարանի 29րդ նիստում դրուած է 50 միլիոն դոլարի փոխառութեան օրինագիծը³⁵, որը եւ ընդունուած է նոյն նիստում³⁶:

Սակայն, Քաջազնունու կնքած այս փոխշահաւէտ պայմանագիրը կեանքի չի կոչուած եւ չի իրականանում: Մեր ուսումնասիրութիւնները ցոյց տուցանին, որ 1919 Դեկտեմբերի 11ին ամերիկեան Ուիլիըմը եւ Ուիկմոր Միջազգային Առեւտրական Ընկերութեան տարածաշրջանի վաճառքի կառավարիչ Գաստոնը նամակով դիմել է Հայկական կոմիտէի նախագահ Վահան Քարտաշեանին: Նամակում Գաստոնը, պատասխանելով Քարտաշեանին յուզող հարցերին, տեղեկացնում է, որ Հայկական կոմիտէն կամ նրա ներկայացուցիչը կապի մէջ է մտել ՉՄՄԸի հետ, բայց այդ պայմանագիրը չեղեալ է համարուել³⁷: Մեզ յաջողութեամբ պարզել, թէ ինչու ՉՄՄԸն չեղեալ է համարել պայմանագիրը, բայց պէտք է ենթադրել 3 պատճառ: Ա.¹ կապի դժուարութեան պատճառով Քաջազնունուն շատ ուշ է հասել ՀՀ խորհրդարանի կողմից 50 միլիոն դոլարի կարճատեւ փոխառութիւն կնքելու մասին օրէնքը: Բ.¹ ՀՀն ճանաչուած երկիր չէր, իսկ ամերիկեան դրամագլուխը երբեք եւ անորոշ պայմաններ չէր սիրում ու չէր գնայ այնպիսի մի միջավայր, որտեղ իր ապահովութեան եւ զարգացման համար երաշխիքներ չկային: Գ.¹ ամենայն հաւանականութեամբ, այս պայմանագրի կայացման գործում վճռական դեր ունեցաւ զօրավար Հարրոլդի կազմած տեղեկագիրը, որը հայերի համար միսիթարական չէր:

1919 Սեպտեմբերի 3ին Քաջազնունու պատուիրակութիւնը ուղեւորում է Լոնտոն: Այնտեղ Քաջազնունին հանդիպումներ է ունենում տեղի հայ համայնքի, գործարարների եւ առեւտրական մի շարք ընկերութիւնների ղեկավարութեան հետ³⁸: Լոնտոնում Քաջազնունուն յաջողում է համաձայնութեան գալ անգլիական առեւտրական ընկերութիւնների հետ՝ Լիւրդփոլում վաճառել հայկական բամբակը: Իհարկէ, Քաջազնունու կնքած նմանատիպ մանր գործարքները էական լուրջ ֆինանսական աջակցութիւն չէին կարող բերել ՀՀին, իսկ այս տիպի գործարքներով հաւաքած գումարներով մի կերպ կարողանում էին արտասահմանում պահել ՀՀ պատուիրակութիւններին: Այս առթիւ Ահարոնեանը Իսաութեանին Սեպտեմբերի 10ին ուղարկած նամակով տեղեկացնում է. «Լոնտոն է գտնուած նաեւ Պ. Քաջազնունին էնֆիաջեանի եւ Փիրալեանի հետ, ուր նրանք աշխատում են փոխառութեան ու պարենատրման գործը զուլս բերել, եթէ հնար է: Տարաբախտաբար Քաջազնունու վերջին նամակը շարքից է յոյս փայլիս յաջողութեան եւ անելի շուրջ վարարութեան է: Առհասարակ մեր բոլոր փորձերից յետոյ դժուար է յոյս ունենալ փոխառութեան կամ ֆինանսական լուրջ օգնութեան որեւէ պետութեան կողմից, քանի որ մեր պետութիւնը պաշտօնապէս ճանաչուած չէ: Սա մի դժբախտութիւն է, որից չենք ազատուած: Քաջազնունին իր ընկերներով կը վերադառնայ Փարիզ այս Սեպտեմբերի 25ին Ամերիկա մեկնելու համար: Անհնարին չէ, որ եւ ես մեկնեմ յետագայում Ամերիկա, քանի որ

ծանրության կենտրոնը փոխում է այնպեղ»³⁹: Քաջազնունին Սեպտեմբերի 21ին Լոնտոնից վերադառնում է Փարիզ՝ պատրաստուելով ուղեորուել Մ. Նահագներ: Ինչպէս տեղեկանում ենք Ահարոնեանի՝ Խատիսեանին ուղարկած նամակից, նախքան Քաջազնունու մեկնելը Ամերիկա, Փարիզում տեղի է ունենում երկու պատուիրակութիւնների համատեղ նիստ, որտեղ քննարկում է Ամերիկա պատուիրակութիւն ուղարկելու հարցը⁴⁰: << պատուիրակութիւնը առաջարկում է քաղաքական-գիտութական-տնտեսական առաքելութիւնները միացնել մէկ ընդհանուր առաքելութեան տակ՝ Քաջազնունու նախագահութեամբ: Պօղոս Նուպարը մերժում է այս առաջարկութիւնը՝ ասելով, որ նա շատ յարգում է Քաջազնունուն, բայց չպիտի կարողանայ համաձայնել, որ նա լինի նախագահ այդ առաքելութեան, որովհետեւ այստեղ հանրապետութիւն է դառնում գերիշխող, փոխանակ Ազգային Պատուիրակութիւնը⁴¹: Այսպիսի պատճառաբանութեամբ Պօղոս Նուպարը մերժում է մէկ միասնական առաքելութիւն ուղարկել Ամերիկա, ասելին, նա, ի հակակշիռ << պատուիրակութեան, ձեւաւորեց մէկ այլ ինքնուրոյն պատուիրակութիւն՝ պրոֆ. Տէր Յակոբեանի գլխատրութեամբ, որը ներկայացնելու էր Ազգային Պատուիրակութիւնը:

<< պատուիրակութիւնը Ամերիկա ուղեւորուելու համար ձեւաւորեց իր պատուիրակութիւնը Քաջազնունու ղեկավարութեամբ: Պատուիրակութեան մէջ մտնում էին՝ Էնֆիաջեանը, Փիրալեանը, սպայ Մելիքեանը եւ Արմէն Գարօն (Գարեգին Փաստրմաճեանը), որը նշանակում է ԱՄՆում << ներկայացուցիչ: Միաժամանակ Քաջազնունին փորձեց իր պատուիրակութեան մէջ ընդգրկել նաեւ զօրավար Բագրատունուն՝ որպէս գիտութական կցորդ, սակայն Բագրատունին աննպատակայարմար էր համարել լոկ խորհրդականի պաշտօնով Ամերիկա մեկնելը՝ գտնելով, որ դա պատշաճ չէ իր դիրքին⁴²: << պատուիրակութիւնը գտնում էր, որ ճիշտ կը լինի եթէ Ամերիկա մեկնի մէկ պատուիրակութիւն, եւ եթէ ստեղծուելու է գիտութական յանձնախումբ, ապա նպատակայարմար է այն ինչ-որ կերպ կապել Քաջազնունու պատուիրակութեան հետ: Սակայն Բագրատունին մերժում է այդ առաջարկութիւնը: Հաշուի առնելով այն, որ Ամերիկայում խիստ անհրաժեշտ է ունենալ մի բարձրաստիճան գիտութական, որը ամերիկեան կառավարութեանը կը կարողանայ բացատրել, որ <<ի համար պէտք չէ 150-200,000 զօրք, այլ 20-30,000, եւ թէ ինչ գիտութական կարիքներ են անհրաժեշտ այդ զօրքը սպառագինելու համար, երկու պատուիրակութիւնների ղեկավարները գալիս են փոխգիջման. որոշում է Բագրատունուն նշանակել ոչ թէ << գիտութական ներկայացուցիչ, այլ միացեալ Հայաստանի գիտութական պատուիրակութեան ղեկավար, սակայն ի հակակշիռ Զօր. Բագրատունու, գիտութական առաքելութեան մէջ Պօղոս Նուպարը Ազգային Պատուիրակութեան յատուկ ներկայացուցիչ է նշանակում զօրավար Անդրանիկին⁴³: Իհարկէ, Ահարոնեանը խիստ դժգոհ էր նման որոշումից, բայց ելնելով հանգամանքներից՝ ստիպուած էր համաձայնել:

Քաջազնունու պատուիրակությանը Ամերիկա ուղևորուեց 1919 Հոկտեմբերի 1ին, իսկ Հոկտեմբերի 9ին արդէն Նիւ Եորքում էր⁴⁴:

ՔԱՐՈՉՁԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ ԱՄՆՈՒՄ

Պատուիրակության ժամանելուց երեք օր յետոյ՝ Հոկտեմբերի 12ին, Նիւ Եորք է հասնում նաեւ Ազգային Պատուիրակության ներկայացուցիչ Տէր Յակոբեանի գլխատրած պատուիրակութիւնը: Յաջորդ օրը՝ Հոկտեմբերի 10ին, Քաջազնունու պատուիրակութիւնը ուղևորում է Ուաշինկթըն: Ինչպէս տեղեկանում ենք ամերիկահայ մամուլից, Քաջազնունին եւ Փաստրմաճեանը Ուաշինկթընում հանդիպում են ծերակոյտի արտաքին յարաբերութիւնների կոմիտէի, հայկական գործերի գծով ենթակոմիտէի նախագահ Հարդինգի հետ: Քաջազնունին դիմում է ներկայացնում ամերիկեան կառավարութեանը ՀՀին օգնելու նպատակով, իսկ Փաստրմաճեանը դիմում է համապատասխան ենթակոմիտէին՝ զինուորական օգնութիւն ստանալու ակնկալիքով: Միաժամանակ թէ՛ Քաջազնունին եւ թէ՛ Փաստրմաճեանը ներկայացնում են, որ եթէ ամերիկացիները մի ռազմանաւ ուղարկեն Բաթում մի փոքրիկ զօրքով, ապա դա կարող է բարոյական մեծ ազդեցութիւն ունենալ ՀՀի մէջ եւ տարածաշրջանում խաղաղութիւն հաստատելու համար: Քաջազնունին եւ Փաստրմաճեանը հանդիպում են նաեւ Մերձատր Արեւելքի Նպաստամատոյցի անդամ Ուոլթըր Սմիթի, Հ. Ս. Ջեքսփի եւ դոկ. Ճ. Թ. Մէյնի հետ, որոնք վերջերս էին վերադարձել Հայաստանից: Հանդիպման ընթացքում ամփոփում է այն տեսակէտը, որ ՀՀին յատկացուելիք օգնութիւնը պէտք է կատարուի հետեւեալ կերպ. 1. ճանաչել Հայաստանի Հանրապետութիւնը, 2. ապահովել ՀՀի բնակչութեանը սննդով, մինչեւ կը հասնի 1920ի հունձըը, 3. ամերիկեան մի զօրամաս ուղարկել ՀՀ, իսկ Ամերիկայի մէջ թոյլ տալ, որ հայերից կազմուի 10,000 կամատրական բանակ, որոնց ծախսը պէտք է հոգայ Ամերիկայի կառավարութիւնը⁴⁵:

Միաժամանակ Քաջազնունու գլխատրած պատուիրակութիւնը այցելում է Սպիտակ Տուն եւ հանդիպում նախագահի անձնական քարտուղար Թումիլթիի հետ: Յաջորդ օրը՝ Հոկտեմբերի 12ին, Քաջազնունու պատուիրակութիւնը հանդիպումներ է ունենում ծերակուտականներ Ուիլիըմզի եւ Լոճի, ապա արտաքին քարտուղար Լէնսինկի եւ փոխնախագահ Մարշըլի հետ⁴⁶: Հոկտեմբերի 15ին Քաջազնունու գլխատրած պատուիրակութիւնը մի շարք բարձրաստիճան պետական պաշտօնեաների հետ հանդիպումից յետոյ վերադառնում է Նիւ Եորք: Ինչպէս վերը արդէն նշեցինք, Հոկտեմբերի 12ին Նիւ Եորք ժամանեց նաեւ Ազգային Պատուիրակության լիազօր ներկայացուցիչ Տէր Յակոբեանի գլխատրած պատուիրակութիւնը: Սկզբնական շրջանում Ամերիկայում լոյս տեսնող զանազան հայկական թերթեր, որոնք ընդդիմադիր հայեացքներ ունէին ՀՅԴի նկատմամբ յոյս էին յայտնում, որ

այդ երկու պատուիրակությունները համերաշխօրէն եւ խաղաղութեամբ կը գործեն յանուն հայ ժողովրդի արդար դատի վերջնական յաղթանակի⁴⁷: Եւ իրականում ամերիկահայ մամուլի յոյսերն արդարանում են: 1919 Հոկտեմբերի 20ին Քաջազունին եւ Տէր Յակոբեանը համատեղ կոչով դիմում են ամերիկահայութեանը: Այս համատեղ կոչով երկու պատուիրակությունների ղեկավարները նախ շնորհակալութիւն են յայտնում ամերիկահայերին, որ արժանացրին շատ սիրալիր ընդունելութեան, ապա նշում, որ տեղի մամուլը սխալ մեկնաբանություններ է անում երկու պատուիրակությունների միմեանց միջեւ յարաբերությունների մասին: Մասնատրամադէ կոչում ասուած է. «Իրաւ այս կացութիւնը վիշտ կը պատճառէ մեզ, որովհետեւ ոչ միայն ցաւալի է, այլ եւ բոլորովին վնասակար մեր Ազգային Դատին:

Ուստի յանուն մեր տառապեալ ժողովրդեան, եւ յանուն այն սրբազան դատին, որուն յաջողութիւնը բոլորն փափաքն է մեր ամենուա, դիմում կ'ընենք մեր բոլոր ամերիկաբնակ սիրեցեալ հայրենակիցներուն, որ ինչպէս մենք ճշդուած ու ընդունուած սկզբունքերու համաձայն կը գործակցինք համերաշխաբար եւ եղբայրաբար, նոյնպէս եւ իրենք ջանան նոյն ոգիով գործել եւ գործակցիլ ի սէր մեր բազմաչարչար ազգին, որուն շահերն միշտ գեր ի վերոյ են բոլոր նկատումներէ, ի մասնատրի ներկայ այնքան վճռական ժամանակի մը մէջ»⁴⁸:

Այս համատեղ յայտարարութիւնը Փարիզից ողջունում է Ահարոնեանի եւ Պօղոս Նուպարի կողմից⁴⁹: Հոկտեմբերի վերջերին Քաջազունին պատրաստում եւ ԱՄՆի ձերակոյտի արտաքին գործերի յանձնաժողովի նախագահ Լոճին է յանձնում Հայկական Հարցի վերաբերեալ յուշագիրը, որը պատմագրութեան մէջ յայտնի է «Հայաստանի Հանրապետութիւն» անունով⁵⁰:

Այս յուշագրում Քաջազունին մանրամասն տեղեկութիւններ է տալիս ՀՀ տարածքի, երկրի ֆիզիկական կազմի եւ կլիմայի, ազգաբնակչութեան, պետական կազմի, օրէնքների, տնտեսութեան, զօրքի, ֆինանսների, հանրապետութեան ստեղծման ու ծագման գոյութեան 16 ամիսների կեանքի մասին եւ վերջում հիմնատրում, որ երկիրը խիստ կարիք ունի արտաքին օգնութեան, ու ՀՀն ակնկալում է այդ օգնութիւնը հենց ԱՄՆից: Քաջազունուն ու կազմած այս բացառիկ յուշագիրը ունի հանրագիտարանային քնոյթ եւ տեղեկութիւնների հաաստիութեամբ՝ մեծ արժէք: Յուշագրի վերջին՝ արտաքին օգնութեան կարիքների բաժնում Քաջազունունին դիմելով ԱՄՆի կառավարութեանը գրում է. «Հայաստանի Հանրապետութիւնն ունի դաշնակից եւ միացեալ ուժերի առաջին հերթին ԱՄՆի մեծ դեմոկրատիայի ու կառավարութեան ճանաչման եւ ժամանակատր օգնութեան իրատունքը, եւ խնդրում է, որ 1. ԱՄՆը ճանաչի Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը, 2. Ունենալ Բաթումից մինչեւ Հայաստանի սահմանը երկաթուղի եւ հնարատրութեան դէպքում մի քանի հազար ամերիկեան

գինուորներ կամ նաաստիներ, 3. ԱՄՆը Հայաստանի Հանրապետությանը տրամադրի վարկ կամ հնարատրություն տայ ԱՄՆում ծեղք բերել փոխառություն, հեղեղեալ նպատակներով.

ա) ԱՄՆում գնել ապրանքներ, ռազմամթերք եւ պարէն՝ նաով Հայաստան ուղարկելու՝ հայկական 30-հազարանոց բանակ կազմակերպելու համար:

բ) ԱՄՆում գնել մթերք եւ պաշարներ Հայաստանի քաղաքացիական բնակչության վիճակը թեթեացնելու համար մինչեւ 1920ի բերքի ստացումը:

Ներկայ Հայաստանի Հանրապետության եւ Թիւրքահայաստանի միատրաման հարցը այժմ դրուած է Փարիզի խաղաղութեան կոնֆերանսի առաջ: Ողջ հայ ժողովուրդը յոյսով ու վստահութեամբ սպասում է ԱՄՆի վճռական խօսքին, լաւ իմանալով, որ Ամերիկայի բարեկամական խօսքը ամենամեծ գրաւականը կը լինի հայկական հարցի նպաստատր լուծման համար: Յարգանքներով Յովի. Քաջազունի»⁵¹:

ԱՄՆում Քաջազուննու վարած բանակցութիւնները տալիս են իրենց արդիւնքները: Ինչպէս հաղորդում է Հայրենիք օրաթերթը, պետական քարտուղար Լանսիկը հեռագրում է Ջերարդին, որտեղ ասում է. «Նախագահը արտօնեց ծախել երեսուներեք հազար թօնօ ալիւր Հայկական կառավարութեան, ինչ որ համազօր է 10,000,000 տոլարի փոխապրտութեան մը»⁵²: Խատիսեանին ուղարկած հեռագրում Քաջազունին նշում է. «ԱՄՆի կառավարութիւնը վաճառել է մեր կառավարութեանը 35,000 տոննա ալիւր, ամէն մի տոնը հաշուած 10,800 «West Rariton» շոգենալը բեռնատրուած 8.500 տոննայով դուրս է եկել այսօր Նոյեմբերի 28ին դէպի Բաթում եւ նախապետուած է, որ այդտեղ կը հասնի Դեկտեմբերի 25ին: Յաջորդ շոգենալը դուրս կը գայ երկու օրից»⁵³:

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՀԵՏ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԲԱՆԱԿԻ ՀԱՆԳԱՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄ

1919 Նոյեմբերի 22ին Նիւ Եորք են հասնում զօրավարներ Անդրանիկը եւ Բագրատունին, սպայ Բոնապարտեանի եւ քարտուղար Մ. Տէր Պօղոսեանի ուղեկցութեամբ⁵⁴: Սկզբնական շրջանում երկու պատուիրակութիւնները կարծես թէ գործում էին միասնական եւ համերաշխ ու միասնական հանդիպումներ ունենում տեղի հայ համայնքի հետ: Յատկանշական էր Դեկտեմբերի 7ի հանդիպումը Նիւ Եորքի ամենամեծ թատրոնի՝ Հիփոտրոմի դահլիճում հայկական պատուիրակութիւնների եւ տեղի հայութեան միջեւ: Այդ պատմական հանդիպմանը մասնակցում էր շուրջ 4000 մարդ: Այնտեղ ելոյթ են ունենում Քաջազունին, Անդրանիկը, Տէր Յակոբեանը, Փաստրամաճեանը, Բագրատունին եւ ամերիկացի հայասէրներ Պ. Ճերարը եւ Պլիսը⁵⁵: Միաժամանակ պէտք է նշել, որ միքանի միասնական հանդիպումներից

յետոյ Պօղոս Նուպարի կարգադրութեամբ Անդրանիկը ստանձնում է ամերիկահայութեան շրջանում փրկութեան հանգանակութեան կազմակերպման գործը: Անդրանիկի կազմակերպած հանգանակութեանը սատար էին կանգնել ուսմկավարները եւ ՀԲԸՄ մասնաճիւղերը: Իր հերթին ՀՅԴն 1920 Յունուարի 24ից կազմակերպում է մէկ այլ հանգանակութիւն հայոց բանակին օգնելու նպատակով⁵⁶: Քաջազունին, Փաստրմաճեանը, Բագրատունին յանձն են առնում աջակցել այդ հանգանակութիւնը իրականացնելու գործում: Սկսում է անհաշտ պայքար երկու պատուիրակութիւնների միջեւ: Նրանց միջեւ եղած փոխյարաբերութիւններին իր նամակներից մէկում անդրադառնում է Քաջազունին: 1919 Դեկտեմբերի 18ին Նիւ Եորքից նա գրում է վարչապետ Խատիսեանին: Թարմ տպատրութիւնների տակ Քաջազունին գրում է. «Մենք այստեղ բաժանուած ենք երկու լագերի, չնայած միշտ էլ պնդում ենք միասնական ճակարի եւ միասնական դրօշի մասին»: Իբրեւ հանրապետութեան պաշտպաններ՝ հանդէս էին գալիս Քաջազունին, Բագրատունին, Արմէն Գարօն, Էնֆիաջեանը եւ Փիրալեանը: Հակառակ թելը Պօղոս Նուպարի պաշտպաններն էին՝ Տէր Յակոբեանը, Անդրանիկը եւ Բոնապարտեանը: Այս երկու թեւերի միջեւ եղած երկպառակութիւնը արտայայտում էր նաեւ գաղութում: ՀՅԴն ու նրա համակիրները կանգնած էին հանրապետութեան կողմը, իսկ մնացածները՝ Պօղոս Նուպարի:

Նամակում նա նշում էր, որ կառավարութեան դէմ սանձազերծած բանսարկութիւնները կարող են վնասել «մեր գործին»: Տէր Յակոբեանն իր ամերիկացի բարեկամների միջոցով վաղուց կապուած է իշխանութեան առանձին բարձրաստիճան ու ազդեցիկ անձանց հետ եւ նրանց սխալ գնահատականներ է տալիս ՀՀ կառավարութեան մասին: «Դա անհեղինակ է չի անցնի,- գրում է Քաջազունին,- ամերիկացիների մօտ կասկած կ'առաջանայ պետութիւն ղեկավարելու մեր ընդունակութեան վերաբերեալ (մենք ե՛ւ Կոնստանտնուպոլիս ենք, ե՛ւ Բոնակալներ ենք, ե՛ւ գողեր ենք, մենք ե՛ւ բոլշեփիկներ ենք) եւ դա որոշ չափով անվճռականութիւն կը յարուցի մեր պետութիւնը ճանաչելու գործում»⁵⁷:

Քաջազունու նամակից պարզ է դառնում, որ չնայած այդ ամենին, զգալի չափով աճել էին հանրապետութեան օգտին նուիրատուութիւնները եւ ֆոնդերը: «Դաշնակցութիւն»ը նոր յենարան էր ստացել, իսկ չէզոքներից շատերը անցել էին կառավարութեան կողմը: ԱՄՆի ՀՅԴ Կենտրոնական Կոմիտէի խնդրանքով Քաջազունին եւ նրա պատուիրակութեան անդամները յանձն են առնում աջակցել հայոց բանակի համար կատարուող հանգանակութեան աշխատանքներին: Այդ նպատակով Քաջազունին սկսում է իր շրջագայութիւնը Ամերիկայի ողջ հայաբնակ քաղաքներով մէկ: 1920 Յունուարին նա իր պատուիրակութեան անդամների հետ այցելում է Ուստր քաղաքը, որտեղ ջերմ ընդունելութեան է արժանանում ոչ միայն տեղի հայերի, այլեւ քաղաքի ամերիկացի

բարձրաստիճան պաշտօնեաների կողմից⁵⁸: Այնուհետև Քաջազունին Փետրուարի 14ին ուղևորում է Պոստոն: Պէտք է նշել, որ բանակի համար նախատեսած հանգանակությունը ընթանում էր մեծ ոգետրությամբ եւ արդէն Ապրիլի 22ի դրությամբ հաաքում է աւելի քան 77,000 դոլար⁵⁹:

1920 Ապրիլի 3ին Քաջազունու պատուիրակության երկու անդամները՝ Էնֆիաջեանը եւ Փիրալեանը, վերադառնում են Փարիզ եւ հանգանակութեան քարոզութեան աշխատանքները Քաջազունին կատարում է իր քարտուղար սպայ Մելիքեանի, մասամբ էլ Փաստրմաճեանի ուղեկցութեամբ: Ապրիլի 17ին Քաջազունին լինում է Հարթֆորտ եւ Նիւ Պրիթըն քաղաքներում, ապա նոյն ամսի 23ին անցնում Նիակարա՝ Ֆուլս եւ Տիթթոյթ քաղաքները: Մայիսին նա այցելում է Փեթերսըն, Ֆիլատելֆիա, Չիքակո, Լոս Անճելլոս, Ֆրեզնո, Սան-Ֆրանսիսքո, Ֆալեր, Ռիկլ, Յունիսին նորից լինում է Ֆրեզնո եւ Չիքակո քաղաքներում, իսկ Յուլիսին այցելում Պոստոն եւ Ուաշինկթըն, Յուլիսի 29ին վերադառնում է Նիւ Եորք՝ բանակի համար հանգանակութեան աջակցման աշխատանքները աւարտելով բաւականին լաւ արդիւնքներով⁶⁰: Հայաբնակ բոլոր քաղաքներում Քաջազունուն ընդունում էին մեծ ոգետրությամբ եւ ցնծութեամբ: Համօ Օհանջանեանին ուղարկած իր նամակներից մէկում Քաջազունին մեծ ոգետրությամբ է պատմում Քալիֆորնիա իր այցելութեան մասին: Մասնատրապէս նա գրում է. «Մինչեւ մեր այստեղ գալը Հանրապետութեան «Կրեդիտը» (վարկը - Հ.Մ.) շափ փորը էր գաղութի մէջ: Մեր պետութեան եւ կառավարութեան, մեր ներքին կարգերի ու արտաքին քաղաքականութեան մասին ամենաարստուդ, այլանդակ հասկացողութիւններ էին փրկում: Պատճառը՝ մի կողմից՝ անտեղեակութիւնն էր, մի կողմից՝ հակադաշնակցական ու հակահանրապետական բլոկի թունատր պրոպագանդը: Կարող եմ ասել առանց վերապահումների, որ այս մի քանի ամիսների ընթացքում շափ զգալի կերպով փոխուեց դրութիւնը: Գլխատր պատճառն այն էր, անշուշտ, որ Հանրապետութիւնը ցոյց տուեց իր կենսունակութիւնը, իր տոկունութիւնը, իր մարտական կորովը եւ այն, որ պետութիւնները ճանաչեցին մեզ, տեղ տուեցին իրենց կողքին, յարաբերութիւններ հաստատեցին: Ուրիշ խօսքով՝ Հանրապետութիւնը դառաւ մնայուն փաստ, որ այլեւս չէր կարելի ոչ հերքել, ոչ արհամարհել: Բայց խոշոր դեր կատարեց նաեւ Հանրապետութեան ներկայացուցիչների շփումը գաղութի հետ: Շափ թիրիմացութիւններ վերացան, շափ կասկածներ փարպտուեցին, շափ սուտեր (կամայ թէ ակամայ) հերքուեցին: Հանրապետութեան վարկը բարձրացաւ, ներշնչուեց հաւաք ու յարգանք, ներշնչուեց գիտակցութիւն թէ Հայկական դափի միակ յենարանը՝ գոյութիւն ունեցող «Երեւանեան» հանրապետութիւնն է: Առանձնապէս նկատելի եղաւ մարքերի այդ յեղաշրջումը Կալիֆորնիայի մէջ»⁶¹: Հետաքրքրական է, որ ՀՀում լուր է տարածում, թէ ԱՄՆում բանակի

հանգանակութեան ֆոնդին հաւաքուել է 2 միլիոն դոլար, եւ այդ առթիւ Օհանջանեանը հեռագրում է Քաջազնունուն՝ խնդրելով այդ գումարը փոխադրել Հայաստան, սակայն իրականութիւնն այն էր, որ թէեւ հանգանակութեամբ հաւաքուել էր 550,000 դոլար, բայց այդ գումարի մի մասը մնում էր ապառիկ - այսինքն՝ զուտ խոստումների հիման վրայ - իրականում հաւաքում է 358,471 դոլար⁶²: Քաջազնունին չէր կարող տնօրինել այդ գումարներին, քանի որ, հանգանակութեան պայմանների համաձայն, հանգանակուած դրամով պէտք է գնուէին ապրանքներ Ամերիկայում բանակի կարիքները հոգալու համար⁶³: 1920 Յուլիսի 3-10ը Պոստոնում Քաջազնունին եւ Փաստրմաճեանը մասնակցում են ՀՅԴ Ամերիկայի շրջանի 27րդ պատգամատրական ժողովին⁶⁴: Միաժամանակ Քաջազնունին շարունակում է իր բանակցութիւնները ամերիկեան զանազան դրամատների եւ ընկերութիւնների հետ՝ յոյս ունենալով մի որեւէ պայմանագիր կնքել, որեւէ կերպ յաջողացնել տնտեսական օժանդակութեան հարցը ՀՀի համար: Նա բանակցութիւններ է սկսում ամերիկեան առետրական «Equipment Company»ի հետ: Այդ բանակցութիւնների եւ արդիւնքների մասին Քաջազնունին նամակով տեղեկացնում է վարչապետ Խատիսեանին՝ որտեղ նա նշում է, որ գնել է 300,000 անգլիական ֆունտի (մօտաւորապէս 8100 փութ) *թիսկուփ*, ֆունտը՝ 4 սենթ կանխիկ դրամով եւ կառավարութեան վրայ ֆունտը նստել է 18 սենթ: Մուծելով՝ 1200 դոլար կանխավճար: Քաջազնունին այս գնումները անելու համար 20,000 դոլար պարտք է վերցնում ԱՄՆի ՀՅԴ Կենտրոնական Կոմիտէից, 5000 դոլար էլ՝ Փաստրմաճեանից, հայկական բանակի համար երաժշտական գործիքներ առնելու համար: Ընդհանուր նա 25,000 դոլարի պարտք է վերցնում ՀՅԴ Ամերիկայի ԿԿից վերադարձնելու պայմանով⁶⁵:

1920 Օգոստոսի 10ին առանց որեւէ լուրջ արդիւնքների, Քաջազնունին ԱՄՆից վերադառնում է Փարիզ: Այնտեղ նա տեղեկանում է, որ ՀՀ կառավարութիւնը իրեն նշանակել է Կ.Պոլսում ՀՀ ղեսպան, սակայն Օհանջանեանին ուղարկած նամակով նա իրաժարում է այդ պաշտօնից⁶⁶: Քաջազնունին մինչեւ Սեպտեմբերի 14ը մնում է Փարիզում: Այնտեղ վերջին հնարատրութիւնը բաց չթողնելու ակնկալիքով եւս մէկ անգամ բանակցում է անգլիական մի խոշոր առետրական տան հետ, որը ցանկութիւն էր յայտնել գործեր սկսել ՀՀի հետ: Անգլիացիների հետ հանդիպելուց յետոյ Քաջազնունին Սեպտեմբերի 15ին ուղեւորում է Հռոմ, Սեպտեմբերի 17ին անցնում Թորենթօ, որտեղից Սեպտեմբերի 22ին՝ Կ.Պոլիս: Սեպտեմբերի 25ին դուրս գալով Կ.Պոլսից՝ Քաջազնունին Սեպտեմբերի 28ին հասնում է Բաթում, որտեղից ամսի 30ին ուղեւորում է Թիֆլիս: Հոկտեմբերի 5ին նա արդէն Ալեքսանդրապոլում էր, իսկ Հոկտեմբերի 9ին երկարատեւ ճամփորդութիւնից յետոյ հասնում է Երեւան⁶⁷:

Այսպիսով՝ ներկայացնելով Քաջազունու գործունեությունը արտասահմանում՝ պետք է նշել, որ դրանք ունեցան դրական նշանակություն այն առումով, որ Քաջազունու դիմումներն ու խնդրագրերը արագացրին ԱՄՆի կողմից ուղարկուելիք օգնությունը ՀՀի սովամահ ժողովրդին: Միաժամանակ Քաջազունին ԱՄՆում թե՛ պետական պաշտոնեաների շրջանում եւ թե՛ հայ համայնքի մեջ տարաւ քարոզչական հսկայ աշխատանք Հայ Դատի եւ ՀՀ ճանաչման ուղղութեամբ: Այդուհանդերձ, Քաջազունուն չյաջողուեց ԱՄՆի հետ լուրջ պայմանագիր կնքել Հայաստանին վարկ տրամադրելու գործում: ՀՀ պատուիրակությունը ԱՄՆից վերադարձաւ առանց շոշափելի արդիւնքների: Իրենց առաքելութեան անյաջողութեան գլխատր պատճառներից մէկը ԱՄՆում կուսակցական պայքարն էր: Հանրապետականները ամէն առիթով հակառակում էին Ուտարո Ուիլսոնի առաջարկներին, իսկ վերջինիս եւ գործադիր իշխանութեան ու պալատների յարաբերութիւններն այնքան լարուած էին, որ գործադիր իշխանութիւնը չէր կարողանում որեւէ քայլ անել՝ չնայած գործադիր մարմնի իրաստութեան սահմանների մէջ էր ՀՀին թե՛ նիւթական եւ թե՛ ռազմական օգնութիւն ցոյց տալը: Միաժամանակ Քաջազունու առաքելութեան ծախսողման պատճառը եղաւ արտասահմանում գտնուող երկու պատուիրակութիւնների միջեւ ընթացող բացայայտ պայքարը, ներքին անհամաձայնութիւնը եւ փոխադարձ անվստահութիւնը միմեանց հանդէպ: Սովամահութեան դատապարտուած հայ ժողովրդի համար դրսի օգնութիւն ունեցաւ փրկարար նշանակութիւն, որի կազմակերպման գործում իր լուրման ունեցաւ ՀՀ առաջին վարչապետ Յովհաննէս Քաջազունին:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Արարատ Յակոբեան, *Հայաստանի Խորհրդարանը եւ Քաղաքական Կուսակցութիւնները 1918-1920*, «Արդարութիւն» մատենաշար թիւ 4, Երեւան, Հրատ. ՀՅԴաշնակցութեան, 2005, էջ 98:
- ² Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), ֆ. 199, ց.1, գ. 14, մաս 1, թ. 19, բնագիր-մեքենագիր:
- ³ *Հայաստանի Հանրապետութեան Պառլամենտի Օրէնքները (1918-1920թթ.)*, պատասխանատու խմբագիրներ՝ Ս. Միրզոյեան, Ֆ. Մամիկոնեան, Երեւան, 1998, էջ 42. նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 21, մաս 2, թ. 150, պատճեն-մեքենագիր:
- ⁴ *Հայաստանի Հանրապետութեան Պառլամենտի*, նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 21, թ. 151, պատճեն-մեքենագիր. նաեւ՝ *Կառավարութեան Լրաբեր*, 26 Փետրուարի 1919, N 9:
- ⁵ Ռուբէն, *Հայ Յեղափոխականի Մը Յիշատակները*, Հյոր. Է, Թեհրան, Գ. տիպ, 1982, էջ 278:
- ⁶ Նոյն, էջ 313:

- 7 Ռիչըրտ Յովհաննիսեան, *Հայաստանի Հանրապետությունը*, Երեան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության Ինստիտուտ, «Տիգրան մեծ» Հրատարակչություն, 2005 էջ 162-63:
- 8 ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 211, թ. 18, պատճեն-մեքենագիր:
- 9 Սիմոն Վրացեան, *Հայաստանի Հանրապետություն*, Երեան, «Հայաստան» Հրատ., 1993, էջ 254:
- 10 Յովհաննիսեան, էջ 164:
- 11 Հրաչիկ Սիմոնեան, *Անդրանիկի ժամանակը*, Գիրք Բ., Երեան, «Կասիա», 1996, էջ 598:
- 12 Գ. Պետրոսեան, *Հայաստանի Հանրապետության Յարաբերությունները Ռուսաստանի Ոչ Խորհրդային Պետական Կազմաորումների Հետ (1918-1920թթ.)*, Երեան, ԵՊՀ Հրատ., 2006, էջ 42. Նաեւ նոյնի՝ «Հայաստանի Հանրապետության Ներքին եւ Արտաքին Քաղաքական Կացութիւնը Հանրապետության Գոյութեան Առաջին Շրջանում (1918 Յունիս-Նոյեմբեր)», «Հայոց Պարմութեան Հարցեր», Գիրական Յօդուածների Ժողովածու, N 4, Երեան, 2004, էջ 111. Նաեւ նոյնի՝ *Հայաստանի Հանրապետության Յարաբերությունները Ռուսաստանի Հետ (1918-1920թթ.)*, Երեան, ԵՊՀ Հրատ., 2011, էջ 32:
- 13 ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 43, թ. 56:
- 14 Նոյն, ֆ. 200, ց. 1, գ. 235, թ. 34, պատճեն-մեքենագիր:
- 15 Արարատ Յակոբեան, *Հայաստանի Խորհրդարանը*, էջ 156:
- 16 Յակոբեան, *Հայաստանի Խորհրդարանը*, էջ 156-157. Նաեւ՝ Վրացեան, էջ 268:
- 17 Յովհաննիսեան, էջ 166:
- 18 ՀԱԱ, ֆ. 199. Յ. 1, գ. 72, մաս 2, թ. 162:
- 19 Նոյն, ֆ. 199. ց. 1, գ. 14, մաս 1, թ. 66:
- 20 Նոյն, ֆ. 200, ց. 1, գ. 183, թ. 32:
- 21 Նոյն, ֆ. 199. ց. 1, գ. 14, մաս 2, թ. 87:
- 22 ՀԱԱ, ֆ. 199. ց. 1, գ. 14, մաս 2, թթ. 92-93:
- 23 Նոյն, ֆ. 200, ց. 2, գ. 59, մաս 2, թ. 1:
- 24 Նոյն, ֆ. 276, ց. 1, գ. 136, թ. 6, քնագիր-ձեռագիր:
- 25 Նոյն, ֆ. 199. ց. 1, գ. 13, թ. 21, քնագիր-ձեռագիր:
- 26 ՀԱԱ, ֆ. 199. ց. 1, գ. 13, թ. 21, քնագիր-ձեռագիր:
- 27 Նոյն ֆ. 200, ց. 2, գ. 59, մաս 2, թ. 1:
- 28 Անետիս Ահարոնեան, *Սարդարապատից Մինչեւ Անդր Եւ Լոզան, Քաղաքական Օրագիր 1919-1927*, Երեան, ԵՊՀ Հրատ., 2001, էջ 33:
- 29 Եղիշէ Չարենցի Անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան (ԳԱԹ), Յ. Քաջազնունու ֆոնդ, N 4212, Գ. 143, թ. 1:
- 30 ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 20, թթ. 152-155; ֆ. 200, ց. 1, գ. 355, մաս 1, թ. 25; ֆ. 199, ց. 1, գ. 86, թթ. 172-174:
- 31 Октябрина Баликян, "Письмо О.М. Качазнуни А.И. Хатисяну," (Օկտիարրիւնա Բալիկեան, Յ. Քաջազնունու նամակը Ա. Խատիսեանին), *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, 1991, N 3, էջ 108:
- 32 ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 355, մաս 1, թ. 210:
- 33 ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 86, թ. 173:
- 34 Նոյն, թ. 171:
- 35 Նոյն, ֆ. 200, ց. 1, գ. 227, թթ. 149-151:

- ³⁶ Հայաստանի Հանրապետության Պաշտպանության նախարարի, էջ 186. նաև՝ Յառաջ, Երևան, 6 Նոյեմբերի 1919, N 38:
- ³⁷ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, 107, թ. 5, անգլերեն-մեքենագիր:
- ³⁸ Վերածնունդ, Փարիզ, Գ. տարի, 1919, թիւ 26, էջ 450-1:
- ³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 355, մաս 1, թթ. 218-219, քնագիր-ծեռագիր. նաև նոյն՝ գ. 290, թթ. 43-44:
- ⁴⁰ Նոյն, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, թթ. 55-61:
- ⁴¹ Նոյն, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, թ. 55:
- ⁴² Սիմոնեան, էջ 599:
- ⁴³ Սիմոնեան, էջ 609:
- ⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 59, մաս 2, թ. 1:
- ⁴⁵ Հայրենիք, Պոստոն, 12 Հոկտեմբերի 1919. նաև՝ Պահակ, Պոստոն, 14 Հոկտեմբերի 1919, N 79. նաև՝ Կոչնակ Հայաստանի, Նիւ Եորք, 18 Հոկտեմբերի 1919, թիւ 42, էջ 1335-36:
- ⁴⁶ Հայրենիք, 15 Հոկտեմբերի 1919:
- ⁴⁷ Պահակ, 24 Հոկտեմբերի 1919, N 82. նաև՝ Կոչնակ Հայաստանի, 11 Հոկտեմբերի 1919, թիւ 41, էջ 1301-02:
- ⁴⁸ Կոչնակ Հայաստանի, 25 Հոկտեմբերի 1919, թիւ 43, էջ 1367. նաև՝ Պահակ, 24 Հոկտեմբերի 1919, N 82:
- ⁴⁹ Պահակ, 21 Նոյեմբերի 1919, N 90:
- ⁵⁰ Յիշեալ փաստաթուղթը յայտնաբերել է ակադեմիկոս Վլադիմիր Լազախեցեանը, նրա ինքնագիր օրինակը պահուած է ՀԱԱում (ֆոնդ 200, ց.1, գ. 498, թթ. 20-58, նոյն տեղում թերթ 59, հակ 59 եւ հակ 60, դրուած է նրա անգլերէն թարգմանութեան մէկ օրինակ, որը իրականացրել է ամերիկեան ծերակոյտը եւ տպագրել է 1919 Նոյեմբերի 10ին. մեզ յաջողուեց յայտնաբերել յիշեալ փաստաթղթի անգլերէն օրինակի եւ մէկ օրինակ, որը թուագրուած է 28 Հոկտեմբերի 1919, այն գտնուած է ՀԱԱում ֆ. 450, ց. 2, գ. 8): Փաստաթուղթը տպագրուել է նաև ամերիկահայ մամուլում՝ Պահակ, 13 Յունուարի N 1, 20 Յունուարի N 3, 30 Յունուարի N 6, 1920:
- ⁵¹ Յովհ. Քաջազնունի, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Երևան, «Մ. Վարանդեան» Հրատ., 1993, էջ 29-30ծնթ. 5:
- ⁵² Հայրենիք, 19 Նոյեմբերի 1919:
- ⁵³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 20, թ. 185. նաև՝ Յառաջ, 19 Դեկտեմբերի 1919, N 72:
- ⁵⁴ Գ. Տոնապետեան, Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը Հիւսիսային Ամերիկայի Մէջ (1910-1923), Բ. Հարոր, Հայրենիք Հաստատութիւն, Պոստոն, 1995, էջ 494. նաև՝ Պահակ, 25 Նոյեմբերի 1919 N91. նաև՝ Կոչնակ Հայաստանի, Նիւ Եորք, 29 Նոյեմբերի 1919, թիւ 48, էջ 1444:
- ⁵⁵ Ս. Վրացեան, Կեանքի Ուղիներով. Դէպքեր, Դէմքեր, Ապրումներ, Հար. Ե., Պէրլոյթ, Համազգային Հրատ., 1966, էջ 310-315. նաև՝ Պահակ, 16 Դեկտեմբերի 1919, N 97. նաև՝ Կոչնակ Հայաստանի, 13 Դեկտեմբերի 1919, թիւ 50, էջ 1502-8:
- ⁵⁶ Տոնապետեան, էջ 511-12:
- ⁵⁷ Այս նամակը տպագրել է արխիւագէտ Բալիկեանը (ծնթ. 31), որտեղ մէջբերուած հատուածները արխիւագէտը կրճատել էր եւ այն չէր տպագրուել, այն տպագրել է ակադեմիկոս Հրաչիկ Սիմոնեանը իր Անդրանիկի Ժամանակը, Գիրք Բ., աշխատութեան մէջ, էջ 619-21:

⁵⁸ Պահակ, 9 Յունուարի 1920, N 104:

⁵⁹ Տօնապետեան, էջ 518:

⁶⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 59, մաս 2, թ. 3:

⁶¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 431, թթ. 119-120, քնագիր-ձեռագիր:

⁶² Վրացեան, էջ 326:

⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 431, թ. 101:

⁶⁴ Տօնապետեան, էջ 520:

⁶⁵ Վրացեան, էջ 326-27. նաեւ՝ Տօնապետեան, էջ 531:

⁶⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 431, թթ. 126-128, քնագիր-ձեռագիր:

⁶⁷ Նոյն, ֆ. 200, ց. 2, գ. 59, մաս 2, թ. 4:

**THE FUND-RAISING AND ECONOMIC NEGOTIATIONS ABROAD OF
HOVHANNES KAJAZNUNI
(Summary)**

HAIG MARTIROSIAN
hmartirosian76@gmail.com

The first Prime Minister of the Republic of Armenia, Hovhannes Kajaznuni, was a highly capable politician, and with his restrained, moderate and pragmatic policies he managed to lift the nascent Armenian Republic out of chaos. That is why his services were of an undeniable importance to the formation of the Republic of Armenia. However, the country's socioeconomic situation, the terrible winter in 1918-1919, the Georgian-Armenian war and the blockade caused by it negatively affected Kajaznuni's position and reputation. This became an excuse to remove him from his post as the government's Chief Executive and send him to Europe and North America to seek economic aid for Armenia. In Europe and the United States, among state politicians and Armenian communities, Kajaznuni passionately campaigned for the recognition of the Armenian Cause and the Republic of Armenia. Nevertheless, he failed to sign a serious agreement with the United States for a loan to Armenia. The delegation of the Republic of Armenia left the United States without tangible results, but Kajaznuni's appeals and petitions had a positive impact on speeding up the process of sending aid from the USA to the starving Armenian population. The main reasons for the mission's failure were in-party electoral rivalries in the United States and the disagreements and mutual mistrust between the two Armenian delegations visiting the Diaspora.